

Mida siis ikkagi ehalkäigu ajal lakas tehti?

Juunikuus tähistas oma 70. sünnipäeva Tartu Ülikooli uusaja professor MATI LAUR. Juubeli puhul vestles professor Lauriga tema ajaloolasekarjäärist ning tehtud ja tegemisel olevatest töödest ajakirja Tuna peatoimetaja Helen Rohtmets-Aasa.

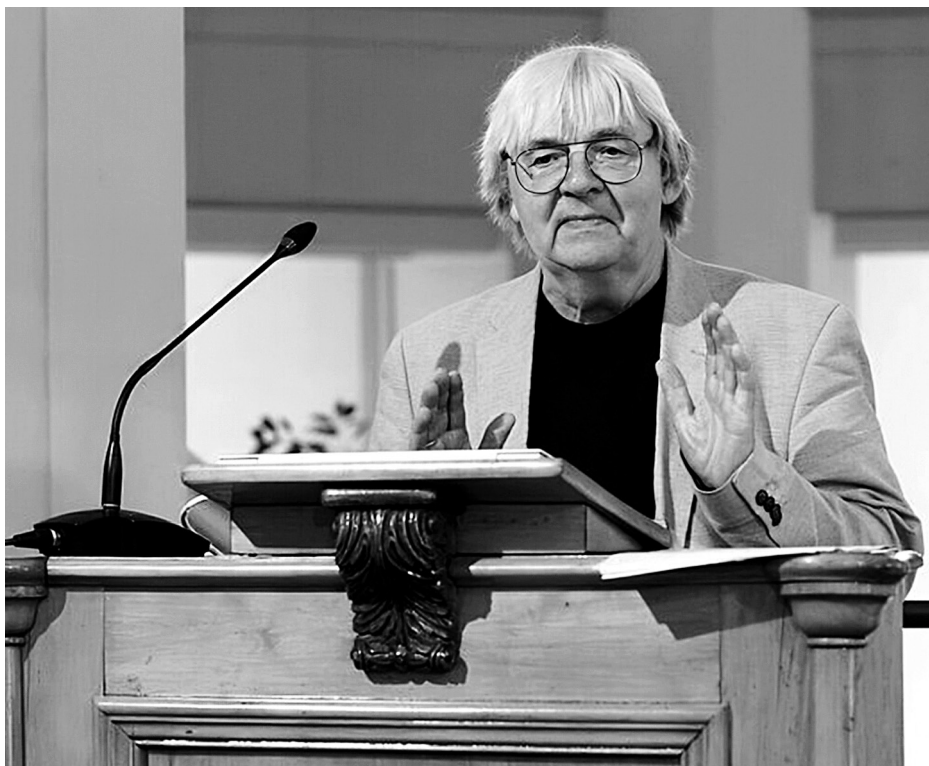
Sinu teos „Talurahva seksuaalkäitumine 18. sajandi Liivimaal“ pälvis aasta tagasi parima eestikeelse ajalooraaamatu tiitli. Kui pikaaegse uurimistöö vili see raamat on? Ümmarguselt 20 aastat. Kui olin lõpetanud „Eesti ajaloo“ neljanda köite kirjutamise ja toimetamise, leidsin, et peaksin rohkem keskenduma 18. sajandi vaimuelule. Riia arhiivi ülemkonsistoriumi fondist avastasin 1745. aastast pärit toimiku vallasemade ülekuulamisest Pärnu maakohtus. Võrreldes kõigi nende sadade ukaaside ja patentidega, mis mind senini 18. sajandiga sidus, avanes siin meeldiva üllatusena elu ise kogu oma täiuses ja rikkuses. Kuidas see toimik, mis õigupoolest peaks asuma Tartus Pärnu maakohtu arhiivis, Riiga sattus, ei tea ma tänaseni. Küll aga poleks ilma selle õnneliku leiuta mulle kindlasti pähe tulnud hakata mingeid maakohtute arhiive läbi tuulama. Tõsisemalt asusin selle teema kallale kümmekond aastat tagasi, töötades hakatuseks kuu aega Göttingeni rikkalikes raamatukogudes teemakohase materjali läbi.

Kui rääkida 18. sajandist, siis kui rikkalik on selle perioodi kohta käiv arhiiviaines?

Arvan, et parajal määral. Võrreldes varasemate sajanditega on arhiivimaterjali meeldivalt palju ning võrreldes hilisemate sajanditega veel sellises mahu, millest ajaloolase jõud üle käib. Kui ajaloolaselt küsitakse, kas ta on arhiivist seda või teist leidnud, on ikka vahe, kas ta vastab: „Nende materjalide hulgas, mida ma olen jõudnud vaadata, seda ei leidnud“ või: „Olen vaadanud läbi kõik teatud allikaliigi materjalid, ning seda või teist nende hulgas pole.“ Esimese vastuse puhul on ju selge, et küsitav asi jäi kindlasti selle materjali hulka, mida ajaloolane ei jõudnud uurida. Seepärast olen ma tõepoolest läbi vaadanud kõik Eesti valitsemist 18. sajandil puudutanud ukaasid ja patendid, talude päriseksoostmist uurides kõik talude müügilepingud ning loomulikult ka kõik *peccatum contra sextum* sarja vallasemade ülekuulamisprotokollid. Jah, tööd on olnud rohkem, aga minu väited on seetõttu ka oluliselt kindlalt kõneviisis, kui olnuksid muidu.

Milliseid kuuenda käsu rikkumisega seotud süütegusid kohtus kõige sagedamini arutati?

Kõige rohkem oligi kohtu ees vallasemasid. Tänapäeval me neid ju „kriminaalideks“ ei pea ning ega ka 18. sajandil mingit üldrahvalikku põlgust nende suhtes

Mati Laur 2025. aasta mais Tartu Ülikooli muuseumi valges saalis Eesti ajalookirjanduse aastapreemia üleandmisel.

Foto: Andres Tennus / Tartu Ülikool

ei väljendatud. Aeg oli teistsugune kui praegu. Kui vaadata Liivimaa õuekohtu materjale, siis seksuaalüleastumised (intsest, bigaamia, sodoomia, abielurikkumine, lapsetapp, seksuaalne vägivald) moodustavad peaaegu poole kõigist kohtuasjadest. Vallasemadega tegeles madalam kohtuinstants, nii et kui nemad ka veel juurde lugeda, siis tuleb vaid August Wilhelm Hupelile takka kiita, kes 1774. aastal nentis: „Võimalusi patueluks jagub meie maarahval küllaga.“ Samas bigaamia ei tähenda 18. sajandil mitte sugugi mitme mehe või naise pidamist. Lihtsalt abielumees on jalga lasknud (marksistliku ajalookirjutuse järgi ränkraske feodaalse ekspluateerimise eest) ning naine on uuesti mehele läinud, ilma et eelmine abielu oleks ametlikult lahutatud. Ning intsesti puhul pole kunagi tegemist suhtega veresugulaste, vaid alati hõimlaste vahel.

Millised olid kõige karmimad karistused, mida selliste rikkumiste eest määrati?

Nii lapsetapu, intsesti, sodoomia, aga ka abielurikkumise eest, seksuaalvägivaldast kõnelemata, võidi Liivimaal 18. sajandil kehtivate seaduste järgi mõista koguni surmanuhtlust. Seda ka tehti, kuid alates 1740. aastatest, kui kogu Vene impeeriumis

surmanuhtluse täideviimine lõpetati, kedagi taoliste üleastumiste eest ei hukatud. Kohtud võisid küll siin kehtivate seaduste alusel surmanuhtlusi edasi mõista, kuid kõrgemat riigivõimu esindav kindralkuberner asendas need rutiinselt kergema karistusega. Kes tahab siit välja lugeda barbaarset balti erikorda ja humaanset Vene riigivõimu, pidagu hoogu. Liivi- ja Eestimaal lähtusid kohtud seadusest, Venemaa sisekubermangudes seevastu kuni 1770. aastateni kohtuvõim vähegi euroopalikus mõistes üldse puudus. Ning kes tahes seda asendas või esindas, võis määrata nii palju nuudihoope, et need ka ilma surmanuhtlust mõistmata teise ilma viisid.

Kuidas sellised asjad kohtusse jõudsid?

Erinevalt Venemaa sisekubermangudes laiutavast *bardakist* valitses Liivi- ja Eestimaal *ordnung*. Kirikuõpetajate kohustus oli vallasemadest kohtule teada anda. Eesti talurahvas oli 18. sajandil vägagi jumalakartlik ning võttis kiriku seatud seksuaalkäitumise normistiku laias laastus omaks. Ainsad märkimisväärsed käärid kiriku ja rahva õigustundes avaldusid suhtumises intsesti, mis, olgu veel kord korratud, ei olnud suhted veresugulaste, vaid eranditult hõimlaste vahel. Tuleb ette, kus surivoodil mees palub naist võtta enda juurde mehe vallaline vend, et talu jääks suguvõsa kätte. Nii mõnigi kasuema võis olla kasupojaga üheeaaline ning heita pärast peremehe surma temaga ühte. Seadus aga luges taolisi suhteid intsestiks ning neid karistati valjult. On tähelepanuväärne, et mõis (küllaltki sageli mõisaproua isikus) võis sääraстал puhkudel hoida hoopiski talupoja poole.

Rahvakultuuri vahendusel oleme kuulnud lugusid „ehal“ käimistest. Kas sinu uuritud materjalidest selgub, kui süütud sellised käigud õigupoolest olid?

Tõsi ta on: see, mida siis ikkagi ehalkäigu ajal lakas tehti, on jäänud kogu meie ajalooteaduse kõige põletavamaks vastamata küsimuseks (*muigab*). 18. sajandi kohtumaterjalides ei leia ehalkäikudest sõnagi. Küll aga on õitsil käies – ja see toimus talust eemal – jõudnud suhted küll ja küll seksini. Sellise üksikasjalikult reeglistatud institutsioonina, nagu folkloristika on meile ehalkäike serveerinud, need 18. sajandil kindlasti ei toimi. Aga et poisid ka toona õhtuti tüdrukute juures käisid, selles pole põhjust kahelda. Kuhu need käigud aga välja viisid, sõltus ikka noortest endist, mitte mingist ettekirjutatud protokollist.

Teine müüt, mis eestlaste kultuurimälu sügavamatest soppidest aeg-ajalt pinnale ujub, on mõisniku n-ö esimese öö õigus. Kuidas sellega lood olid?

Esimese öö õigus tähendanuks vähemalt kahe käsu rikkumist kristlastele seatud kümnest ning seadusetähe järgi olnuks see sõltuvalt mõisniku perekonnaseisust kas *adulterium simplex* või *adulterium duplex* (vastavalt ühe- ja kahekordne abielurikkumine), mis, tuletan meelde, kuulusid raskemate üleastumiste kilda. Ja ärgem unustagem, et oli ka naissoost mõisaomanikke, kellelt taolise õiguse olemasolu nõudnuks samuti teatud tegevusi. Siit küsimus kõigile esimese öö õiguse uskujatele: kuidas saab ühiskond omaks võtta tava, mille järgimine toob kaasa mitte ainult põrgus põlemise, vaid veel enne katlani jõudmist ka range ilmaliku karistuse? Ja miks

üldse pidanuks mõisahärra tahtma iga abielluva taluneiuaga ilmtingimata vahekorda astuda, aga olgu. Ei ole esimese öö õigust olnud ei meil ega ole olnud meist lääne poole jäävas Euroopa kultuuriruumis tervikuna.

18. sajandil tegutses Eesti- ja Liivimaal mitmeid saksa päritolu isikuid, kes võtsid oma südameasjaks kohaliku talurahva valgustamise ja harimise. Üks selliseid oli Friedrich Gustav Arvelius, kelle 1790. aastal ilmunud „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramatu“ nimategelane pidi süstima eestlastesse oma eeskuju kaudu jumala-kartlikkust ning õpetama neile häid kombeid. Raamatuaasta puhul on paslik küsida: kuivõrd sellised rahvaalgustuslikud raamatud eestlasteni jõudsid? Palju neid siinmail loeti?

Ikka loeti, mida näitab kasvõi see, et neist on säilinud väga vähe eksemplare. See tähendab, et need loetigi kapsaks. Samas on teateid, et kõiki Ramma Joosepi tegemisi talurahva seas ülemäära tõsiselt ei võetud. Teatavasti päästab Joosep mõisahärra karu käest ja kui too küsib, mida mees tänutäheks soovib, ei taha Ramma Joosep muud kui luba naaberkülas pühapäeviti jumalasõna levitada. Teame küll rahvanaljandeid taoliste soovide ja soovijate kohta.

Aga kui neist raamatutest laiemalt rääkida, siis Saksamaal üritati täpselt samamoodi talupoegi valgustada. Siinsed kirjamehed olid sealsele talurahvale mõeldud kirjandusega kursis ning mugandasid neid tekste meie oludele. Kui 18. sajandi esimesel poolel valitsenud pietismi harjal rõhuti rohkem hingeõnnistusele, siis alates sajandi keskpaigast hakati valgustuse mõjul järjest rohkem tähelepanu pöörama talupoja ilmalikule harimisele ning jagati praktilisi õpetusi, mis olid igati mõistlikud. Näiteks kirjeldab seesama Arvelius, kuidas lohaka perenaise köögis, mis näeb välja nagu sealaut, levivad haigused, samas kui hoolas perenaine, kes hügieenireeglitest kinni peab, kogu oma pere tervist kaitseb.

Oled õpetanud Tartu Ülikoolis juba 40 aastat ajaloolastele Venemaa ajalugu ning pannud nende kursuste põhjal kokku kaks raamatut – „Tsaaride aeg“ (2002) ja „Impeeriumi süünd“ (2022). Viimane neist keskendub Venemaa ajaloole 18. sajandil. Mis seda ajastut, mis algab Peeter I ja lõpeb Katariina II valitsusajaga, kõige paremini iseloomustab?

Valdav märksõna 18. sajandi Venemaad käsitlevas ajalookirjutuses on „euroopastumine“. Peeter I valitsusaeg on selge veelahe, mis eristab Vene ajaloo periodiseeringus Peetri-eelset Venemaad Peetri-järgsest. Lähemalt Vene ühiskonda uurides tuleb aga tunnistada, et euroopalikud mõjud ei levinud kuigi kaugele: talurahva jätsid need puutumata ning ka Venemaa ladvik polnud suuteline üleöö oma mentaliteeti muutma.

Kõige olulisem, mis eristas toonast Venemaad Euroopast, oli seisusliku ühiskonnakorralduse ja sellele omaste vastastikuste õiguste ja kohustuste puudumine. Vene ühiskond oli märksa primitiivsem, ühesuunalise hierarhilise ülesehitusega, kus õigused olid vaid kõrgemal seisjal ja kohustused temast madalamale jäänutel. Ka selle poolest erines Liivi- ja Eestimaa Venemaa sisekubermangudest, et meil oli euroopalik ühiskonnakorraldus juurdunud juba keskajal.

Eesti ajalookirjutuses ikka veel „aegadele“ tuginevas ajalooperiodiseeringus on Vene võimu alla mineku tähendust pigem üle hinnatud. Ise olen siinset 18. sajandit (vähemalt kuni asehalduskorra kehtestamiseni) lugenud pigem Rootsi valitsusaja jätkuks ning kõnelnud „pikast Rootsi ajast“. Siinse ühiskonna ülesehitus ja korraldus, sealhulgas ka õiguskord kandusid vaid väikeste muudatustega 17. sajandist 18. sajandisse ning kestsid veel aastakümneid Vene võimu all edasi. Ma ei väida, et üldse mingeid muutusi ei olnud. Juba ainuüksi näljahädast ja katkust tingitud demograafiline katastroof tingis selle, et me alustasime Vene aega hoopis väiksemas inimkoosseisus, aga veel kord: ühiskonna alusmüüre Vene võimu tulek ei kõigutanud.

Legendaarses ajaloolaste laulus, mida õppejõudude kohta lauldakse, seotakse sinu nimi just Katariina II-ga. On see keisrinna sulle teistest Vene valitsejatest ka kuidagi hingelähedasem?

Pean tunnistama, et Katariina II on muutunud mulle ajapikku tõepoolest sümpaatsemaks. Mida rohkem olen pidanud tõdema tema valitsetud riigi ja rahva armetust, seda enam on keisrinna positsioon selle arvelt tõusnud. Ning kui ennist oli juttu Venemaa euroopastamisest, siis Katariina II panus sellesse on kindlasti kõigist Venemaa valitsejaist suurim. Olen käinud Katariina II sünnilinnas Stettinis (Szczecin). Poolakad on tema sünnimaja asukohas olevale hoonele pannud mälestustahvli, kus muu hulgas on kirjas kõik kuriteod, mida Katariina II on Poola rahva vastu sooritanud. Väga mõistlik! Kogu oma harituse juures oli Katariina Vene imperialismi vankumatu eestvedaja ja mitte ainult poolakate õnnetuseks ka edukas.

Minu õpingute ajal lugesid ajaloolastele ka Läti ajaloo kursust. Kuidas selle teema juurde jõudsid?

Lätlased on eestlastele nii ajalooliselt kui kultuuriliselt kõige lähem rahvas. Ajalugu on meil väga sarnane, kuid siiski mitte täiesti kattuv. Seetõttu pakuvad Läti ajaloo just need episoodid, mis Eesti ajaloost erinevad, teatud alternatiivi, võimalust arutleda, miks meil asjad teistmoodi kulgesid. Olen sündinud ja üles kasvanud Abjas, kümnekond kilomeetrit Läti piirist. Pean tunnistama, et kooli ajal aasisime lätlasi söögi alla ja söögi peale ning ega ma nüüdki keelt alati hammaste taga hoiä. Samas pean seda ikkagi vaid nende privileegiks, kes Läti ajaloo, kultuuri ja keelega veidigi tuttav on. Teised olgu lätlaste suhtes vakka.

Mulle tundub, et ega meil lõunanaabrite ajalugu liiga hästi tunta. Miks see nii on?

Kui kõnelda varauusajast, siis arhiivimaterjal on jaotunud Eestimaa ja Liivimaa kubermangu fondide vahel, viimastest suur osa asub pealegi Riias. Seetõttu on ajaloolasel mugavam keskenduda ühele kubermangule ning on päris loomulik, et Eesti ajaloolaste jaoks on see olnud Eestimaa kubermang. Hilisemate sajandite puhul saab juba takistuseks läti keele oskamatus, sest lisaks sekundaarkirjandusele on ka suur osa arhiivimaterjalist lätikeelne. Samas saksa ja/või vene keelt oskavale eestlasele ei ole läti keel kuigi keeruline ära õppida, vastupidi aga küll.

Kuuldavasti oled ise kirjutamas raamatut Läti ajaloost. Millisena seda kavatsed?

Raamat on mõeldud laiemale lugejaskonnale ning hõlmab kogu Läti ajalugu alates esiajast kuni tänapäevani. Sellel sügissemestril loen üle pika aja jälle Läti ajaloo loengukursust. Kohustus igal nädalal poolteist tundi teksti tudengitele ette valmistada aitab kenasti rõõbastel püsida.

Oled juhatanud juba veerand sajandit Tartu Ülikooli üldajaloo osakonda. Palun räägi lugejaile lühidalt, millega selles osakonnas tegelete.

Üldajaloo osakond tegeleb maailma ajaloo õpetamisega alates antiigist kuni Esimese maailmasõjani. Meie õppejõudude uurimistöö on aga seotud ikkagi Eesti ajalooga, erandiks mõistagi antiikajalugu. Meie ajaloolaste nappi arvu arvestades oleks Eesti ajaloo kõrvalejätmine absurdne. Veel absurdsem oleks uurida Eesti ajalugu, asetamata seda laiemasse üldajaloolisse konteksti. Me oleme tihedalt seotud rahvusvahelise teadusega, kõik meie õppejõud on koostanud mitmeid rahvusvahelisi kogumikke, korraldanud rahvusvahelisi teaduskonverentse, osaleme ajakirja „Forschungen zur baltischen Geschichte“ väljaandmisel. Tänapäeval vaid inglise keelele keskenduvas teadusmaailmas saavad üldajaloo osakonnas kõik õppejõud hakkama vähemalt kolme võõrkeelega. Mul on õnn ja rõõm töötada nii heas ja toimekas seltskonnas.

Kuidas sinust ajaloolane sai?

Huvisid oli mul lapsepõlves päris palju. 1967. aastal sain ENSV pioneeride kokkutulekul pioneeriinstruktorite võistlusel meteoroloogina esimese koha. Oskasin eristada pilvede liike nende ladinakeelsete nimetustega. Vabas ühiskonnas võinuks minust tubli skaut saada. Keskkooli lõpuks polnud mingit kahtlust, et lähen Tartu ülikooli ajalugu õppima. Minu ajaloolasekarjääri kõige olulisemaks suunajaks oli juba esimesest kursusest alates professor Sulev Vahtre. Tema juhatas mind talude päriksostmise ja sealt edasi 18. sajandi uurimise juurde. Vahtre on olnud mulle õpetaja selle sõna kõige paremas tähenduses ja ma olen talle selle eest väga tänulik.